

АКТУАЛЬНІ НАПРЯМИ ВПЛИВУ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА НА ЕКОНОМІЧНУ СВОБОДУ ТА ПРАВА ПІДПРИЄМЦІВ (НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА МІЖНАРОДНИЙ АСПЕКТИ)

ACTUAL DIRECTIONS OF THE IMPACT OF STATE AND LAW ON THE ECONOMIC FREEDOM AND RIGHTS OF ENTREPRENEURS (NATIONAL AND INTERNATIONAL ASPECTS)

Моїсєєнко Ю.М., к.ю.н.,

докторант кафедри господарського права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена розгляду сутності економічної свободи і її юридичної специфіки. Аналізується економічний підхід до визначення досліджуваного явища, окреслюється взаємозв'язок економічної свободи і держави та права. Встановлюється, що право лише на перший погляд має лише дотичне відношення до економічної свободи, разом з тим більш глибокий аналіз їх співвідношення дозволяє дійти висновку про те, що право виступає інструментом впливу держави на економічну свободу у вузькому розумінні, тобто на свободу підприємництва. Існує принаймні два напрямки такого впливу, а саме: забезпечення і стимулювання. Забезпечення економічної свободи досягається, зокрема, шляхом створення державою таких превентивних і захисних інструментів, які стримують учасників ринкових відносин від порушення економічної свободи один одного у той час як стимулювання розвитку економічної свободи правом здійснюється шляхом запровадження юридичних механізмів, які дозволяють реалізувати увесь обсяг юридичної свободи у сфері відносин, яка потрапляє під вплив права.

Обґрунтовується, що суспільні відносини, зокрема майнові, є формою реалізації економічної свободи, а право – засобом надання такої форми правового характеру, а також інструментом регулювання відносин у сфері підприємництва.

Формується висновок, що розглядати положення національного чи міжнародного законодавства у цій сфері лише як способи обмеження економічної свободи не варто. Право переважно лише закріплює усталені норми поведінки, а також розвиває їх й адаптує відповідно до умов сьогодення, оскільки інерція їх самостійного пристосування до реалій при активному розвитку технологій і суспільства є досить тривалою.

Поряд із цим, забезпечення економічної свободи без права в цілому неможливо. Адже саме нормативно-правові положення запроваджують правила гри для підприємців, захищають споживачів від «хижких» виробників товарів, робіт та послуг, які керуються виключно жагою одержання прибутку, навіть якщо здійснювана ними діяльність може завдавати шкоду іншим особам.

Ключові слова: економічна свобода, свобода підприємницької діяльності, підприємництво, держава, право.

The article deals with the consideration of the essence of the economic freedom as well as with its juridical specificity. The economic approach to determination of abovementioned phenomenon is analyzed and the correlation between the economic freedom, the state and the law is outlined. It is defined that the law is only at first sight superficially tangent to the economic freedom but more considerate view at the problem of correlation between appropriate phenomena allows to conclude that law is an instrument of influence over the economic freedom in narrow sense namely on the freedom of business activity. There are at least two directions of such influence: ensuring and stimulation. The ensuring of the economic freedom can be achieved by state creation of preventive and protective instruments to restrain participants of market-based economic relations from breaking the one another's economic freedom. At the same time the stimulation of economic freedom development by the law can be achieved by formation of legal mechanisms of realization the volume of the economic freedom in sphere of relations covered by the law.

It is substantiated that the public relations particularly property relations are one of the forms of economic freedom realization. At the same time law is a mean to give such a form juridical character and is an instrument of regulation of relations in business sphere.

It is concluded that wrong to consider national and international law as means only of restriction the economic freedom in sphere of business relations. Today the law mainly fixes accepted rules, develop them and adapt to nowadays reality since self-adaptation of them in view of active technological and social evolution takes quite long time.

At the same time the ensuing of the economic freedom without using law is awfully impossible as the rules of law establishes 'game rules' for entrepreneurs, protect the consumers from 'predatory' producers of goods and providers of works and services who are guided by the thirst of income gaining even when their activity can cause damage to other persons.

Key words: economic freedom, freedom of business activity, entrepreneurship, state, law.

Постановка проблеми. Економічні відносини сучасного світу є багаторівневими і складними. Ще не так давно майновий оборот характеризувався майже повною відсутністю онлайн торгівлі (не приймаючи до уваги біржові правочини) і водночас відносною замкнутістю економічних систем окремих держав. При цьому мала місце чітка диференціація між державними та приватними підходами до вирішення економічних питань. Капіталістичні країни використовували юридичні інструменти для створення вільного ринку і запровадження конкурентного середовища у всіх сферах життєдіяльності людини, обмежували сфери економічної монополії держави, намагались не зловживати централізованим управлінням економічними процесами й орієнтувались на налагодження нових каналів між-державних економічних відносин. У той же час країни комуністичної парадигми навпаки використовували право для подальшої ліквідації приватної власності

і приватного бізнесу і для запровадження виключно державної монополії на економічну діяльність великого і середнього рівня. Господарсько-правовий порядок цих країн характеризувався використанням централізованого управління в економіці та вибіркоким підходом до налагодження економічних зв'язків з «ідеологічно ворожими» державами. Поряд із цим комуністична ідеологія послідовно та невпинно втрачає популярність у сучасному світі, в результаті чого внутрішньодержавне і міжнародне право почало орієнтуватись на розвиток економічних свобод та забезпечення прав підприємців. Цим процесам сприяло також виникнення онлайн торгівлі і значний стрибок у розвитку логістичних систем, для яких в умовах сьогодення не становить проблему забезпечення максимального обороту майнових благ.

Водночас широкомасштабне збройне вторгнення Російської Федерації на територію України запустило цілу низку негативних економічних процесів. У кін-

цевому рахунку вони призводять до поступового згорання економічних відносин між окремими державами і водночас спонукають до переосмислення використання внутрішньодержавних інструментів впливу на економічні відносини всередині держави. Необхідність консолідації економічних зусиль вільного світу у протидії збройній агресії і водночас намагання Росії використовувати всі можливості державного апарату для підживлення військової машини змушує замислитись над здавалося б донедавна зрозумілими речами співвідношення економічної свободи, держави і права. Адже у світлі викликів сьогодення, саме базові поняття виступають фундаментом для більш глибокого розуміння процесів, що відбуваються у світі та окремих державах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема тенденцій впливу держави на економічну свободу і суб'єктивні права підприємців посередництвом закону, а також окремі аспекти інструментальної складової такого впливу розглядалися такими вітчизняними і зарубіжними вченими як К. Бйорнсков, О. В. Глинянська, Д. Гвартні, Д. В. Задахайло, Р. Лоусон, І. Б. Маркович, Ю. І. Мидлик, П. Ногал-Мегер, Д. В. Попович, С. І. З. Фільо, Н. Фос, Д. Хол та інші.

Постановка завдання мета статті полягає у визначенні актуальних напрямків впливу держави та об'єктивного права на економічну свободу і суб'єктивні права суб'єктів підприємницької діяльності в сучасному аспекті розвитку економічних зв'язків, а також у національному та міжнародному ракурсах.

Основний матеріал дослідження.

1. Поняття економічної свободи

Категорія «економічна свобода» має яскраво виражене економічне забарвлення не лише за номінативними ознаками, проте також і за своїм змістом. Зародившись у лоні економічної науки, досить тривалий час вона розглядалась у суто економічному контексті, що водночас передбачало лише фрагментарне звернення до пов'язаних з нею правових проблем.

Однак, активний розвиток права і галузевих механізмів правового регулювання суспільних відносин обумовлює необхідність її включення у сферу дослідження правової матерії і таким чином забезпечення можливості її осмислення з погляду права. Тим більше, що за актуального рівня впливу права на суспільні відносини, умови здійснення економічної діяльності, форми такої діяльності та її механізм визначаються нормативними положеннями, що демонструє міцний зв'язок економічної свободи і права.

В рамках економічної науки економічна свобода розглядається, зокрема як індикатор ринковості економіки [1, с. 128] і визначається в тому числі через відсутність урядового втручання або перешкоджання виробництву, розподілу і споживанню товарів і послуг, за винятком необхідного захисту і підтримки такої свободи [2, с. 706]. Іншими словами економічна свобода визначається в рамках економічної науки як самостійний і в певній мірі базовий феномен. Це певний базовий стан економічних відносин по відношенню до якого держава є факультативним елементом, який може звужувати таку свободу. При цьому сама ж свобода не є результатом діяльності держави.

В контексті позитивістської концепції права це означає, що воно, виходячи від держави, може виступати способом упорядкування свободи або ж її обмеження, однак економічна свобода має первинний характер по відношенню до права.

В сучасних наукових джерелах економічна свобода розглядається у широкому та у вузькому розуміннях. У широкому розуміння вона являє собою свободу професійного, споживчого, майнового, фінансового вибору. В такому сенсі економічна свобода характерна не лише

для суб'єктів підприємницької діяльності, проте для будь-якої особи, зокрема фізичної або юридичної. В такому сенсі свобода являє собою можливість і реальну здатність робити вибір, здійснювати певну діяльність, що має на меті одержання доходу або ж не пов'язана з такою метою, реалізувати свій потенціал. Простими словами, це свобода створювати економічні блага та/або споживати блага, створювані іншими особами, що ґрунтується на власному виборі та вільному волевиявленні.

У вузькому розумінні економічною свободою володіє суб'єкт, який здійснює підприємницьку діяльність, і при цьому у такому розумінні вона являє собою свободу підприємницької діяльності або як її ще називають – «свободу економічної діяльності» [3, с. 84].

При цьому з точки зору права найбільший інтерес викликає переважно економічна свобода у широкому її розумінні, яка охоплює багаторівневість суспільних відносин, урегульованих правом.

2. Економічна свобода, держава і право

Аналітичний центр державної політики або як його ще називають стратегічний дослідницький інститут The Heritage Foundation та Інститут Фрейзера, які щорічно складають звіти про рівень економічної свободи у світі і формують індекси такої свободи визначають, що економічна свобода має місце, якщо економічна діяльність координується особистим вибором, добровільним обміном, відкритими ринками, а також чітко визначеними та дотриманими правами власності. Люди є економічно вільними, коли вони мають право обирати самі для себе, а також брати участь у добровільних транзакціях, якщо це не завдає шкоди будь-якій людині або майну інших осіб [4, с. 1].

Водночас, незважаючи на те, що економісти в цілому схильні відводити державі як регулятору економічних відносин та праву як засобу їх регулювання другорядну роль, навіть найбільш радикальні в цьому сенсі наукові підходи до визначення сутності економічної свободи не здатні ігнорувати значення держави у її забезпеченні. Наприклад, К. Бйорнсков та Н. Фос зазначають про те, що економісти переважно розглядають економічну свободу як складну конструкцію, яка включає певні компоненти, що в кінцевому рахунку зводяться до безпеки та обсягу права власності, проте включають, наприклад, свободу накопичувати, змінювати роботу, укласти договори тощо [5, с. 312]. В такому підході привертає увагу компонент безпеки права власності. Адже в межах концепції свободи можна стверджувати про самозахист права власності як спосіб забезпечення її безпеки, а тому і виключну свободу учасників економічного обороту, а можна – про юрисдикційний захист, який здійснюється, зокрема державою.

Як ми зазначали раніше, рівень економічної свободи визначається в тому числі через відсутність урядового втручання або перешкоджання виробництву [2, с. 706]. З цього приводу в літературі зазначається про те, що у ринково орієнтованій економіці, саме соціальні норми, а не закони держави мають пріоритет. Такий пріоритет пов'язується з тим, що соціальні норми відображають історію, культуру, а також досвід поколінь у питанні того як жити один з одним. У демократичних суспільствах політична система відображає соціальні норми, хоча навіть при демократії існують ризики обмеження економічної свободи [6, с. 123].

В контексті зазначеного вище слід погодитись з тим, що у забезпеченні економічної свободи право виступає в певній мірі факультативним фактором по відношенню до неї, засобом впливу на таку свободу. Однак, при цьому його значення не слід недооцінювати. Зв'язок права та економічної свободи в цьому сенсі є набагато міцнішим, ніж може здаватись. Більш чітко це демонструється характером впливу права на економічну

свободу, який може здійснюватись посередництвом декількох форм.

1) *Забезпечення.* В першу чергу необхідно відзначити те, що виникнення права як регулятора суспільних відносин, в тому числі економічних, є результатом еволюції суспільства. Ніхто не нав'язував суспільству право, адже в первісному своєму прояві воно виникло як заборона вчиняти певну поведінку – табу, що було засобом захисту первісної общини від зовнішніх загроз. Люди не могли виживати поодиноко на ранніх етапах розвитку. В такому разі вони ставали здобиччю, а не мисливцями. Водночас їх об'єднання обумовлювало можливість до виживання [7, с. 40], однак пов'язувалося з необхідністю дотримання певних правил – заборон, як засобу мінімізації ризиків викликання на себе небезпек. Збільшення табу, їх систематизація і подальший розвиток спричиняли формування звичаїв. З виникненням державних утворень влада встановлювати правила поведінки перейшла до неї. Однак, держава також є закономірним результатом розвитку суспільства, формою об'єднання з певними монопольними правами. Якщо б у державі не було жодного сенсу – ця концепція не отримала б підтримку у суспільстві. Якщо б запроваджені державою правила не відповідали потребам суспільства в загальному розумінні, вона б припинила своєї існування, або ж через механізми самоорганізації населення наповнило б державні інституції представниками її інтересів, які б змінили державну політику. Звідси слідує, що завжди нормотворча діяльність держави відображає потреби населення. Більшої чи меншої його частини, проте в цілому населення. Особливо це проявляється у сфері господарських відносин, урегульованих нормами цивільного права.

Будучи заснованими на юридичній рівності, майновій самостійності та вільному волевиявленню їх учасників майнові цивільні відносин є економічними відносинами, заснованими на економічній свободі. У зв'язку з цим через вплив права на цивільні і урегульовані цивільним правом господарські відносини простежується вплив права на економічну свободу.

В умовах COVID-19 трендом стало обговорення проблеми щодо потреби в існування держави. В контексті предмету нашого розгляду це піднімає проблему переходу до економічної свободи, обмеження ролі держави в регулюванні економічних процесів. В контексті цього необхідно зважати на декілька обставин.

В першу чергу це конкуренція, зокрема її відсутність або наявність.

1) Як відомо, метою підприємництва є максимізація прибутку та зростання капіталізації бізнесу. Звідси слідує те, що в умовах попиту підприємець намагається одержати від споживача найбільші прибутки. При цьому самого споживача це може доводити до межі бідності. У такий спосіб підприємець впливає на споживача, змушує його платити визначену ціну. З точки зору споживача це може призвести до суб'єктивного обмеження його свободи. Споживач буде змушений вибрати роботу, яка приносить більший прибуток, однак, яка йому не подобається. Тут є вибір, проте в окремих випадках це вибір на користь життя замість смерті у статусі економічно вільної особи.

В такому разі право може виступати засобом узгодження інтересів підприємця та споживача. За допомогою правових норм держава може обмежувати монополістичні зловживання підприємця або надавати дотації споживачу, виконуючи соціальну функцію.

2) В умовах конкуренції максимізація прибутку можлива шляхом одержання переваги над конкурентом. Така перевага може бути одержана у економічний спосіб, тобто за допомогою продукції, або у протиправний спосіб, зокрема шляхом агресії. Хижий намір одержання при-

бутку може виступати мотивом відбирання або знищення власності конкурента як учасника процесу його перерозподілу.

Як в таких умовах може захистити свої права потерпілий підприємець? Шляхом застосування відповідного способу самозахисту? Проте, якщо можливості підприємця-агресора є більшими, тоді програш є очевидним. Для забезпечення справедливого врегулювання юридичного конфлікту потрібне втручання держави і застосування юрисдикційної форми захисту суб'єктивних приватних прав. Адже відносини щодо володіння, користування та розпорядження майновими благами мають переважно приватноправовий характер, а тому і права, що визначають їх зміст є приватними.

З цього приводу в юридичній літературі зазначається про те, що інститути й політика узгоджуються з економічною свободою, коли вони забезпечують інфраструктуру для добровільного обміну й захищають людей та їх власність від агресорів, які намагаються використовувати насильство, примус й шахрайство для захоплення речей, що їм не належать [8, с. 406].

Крім того, право виступає засобом забезпечення економічної свободи підприємця у тому випадку, коли в скрутних умовах він фактично не може здійснювати таку свободу, наприклад в умовах COVID-19 не одержує прибуток. Держава в такому випадку забезпечує підтримку бізнесу.

Не слід забувати і про те, що без державного втручання в умовах повної економічної свободи можуть виникати кризи та різкі перепади. Низька прибутковість сільськогосподарських виробників може призвести до скорочення їх діяльності, що, своєю чергою, створює ризик голоду. До освоєння цієї сфери новими підприємцями суспільство може зазнати людських втрат.

Ще однією з функцій держави є захист вітчизняного виробника від більш розвинених закордонних конкурентів. Як кажуть у суспільстві «завжди знайдеться риба крупніше». Тому право виступає засобом захисту не лише більш слабких підприємців від потужніших конкурентів у державі, проте і для захисту потужних національних конкурентів від більш потужних закордонних виробників.

Водночас в умовах «здорової конкуренції» положення господарського законодавства визначають правила конкурентної боротьби, економічного протистояння учасників ринку.

В якості ще одного фактору виступають механізми переходу благ.

Право повинно не лише втручатись у відносини, коли порушення вже сталося, проте також забезпечувати функціонування механізмів, які мінімізують ризики такого порушення. Для цього положення господарського законодавства запроваджують цілу систему моделей суспільних відносин, які забезпечують трансфер майнових благ, а також принципи їх функціонування.

Учасникам майнових правовідносин надається свобода обрання виду відносин у які вони прагнуть вступити, умов договору як підстави їх вступу крім тих випадків, коли закон, переслідуючи в тому числі охоронну мету, запроваджує імперативні положення від яких неможливо відступити.

Таким чином, варто погодитись із тим, що положення господарського законодавства виступають засобом упорядкування та обмеження економічної свободи. Проте, не можна розглядати таке обмеження виключно як негативне явище. За ідеальних умов, це необхідний спосіб збалансування інтересів та потреб різних учасників економічних відносин: захисту населення від хижих виробників, підприємців від агресивних конкурентів, учасників ринку в цілому від недобросовісних контрагентів.

Це свого роду жертвування економічною свободою, передача певної її частки державі для забезпечення загального блага.

Причина обмеження економічної свободи полягає у різниці функцій підприємця та держави. Головною метою бізнесу є одержання прибутку. Функціонал держави ж набагато ширший. Держава виконує в тому числі соціальні функції, піклується про населення, забезпечує масштабне упорядкування різних сфер, що не пов'язані з бізнесом: правоохоронна сфера, оборона, а в окремих країнах до сих пір – охорона здоров'я. Крім того, будучи розпорядником національних багатств, держава повинна забезпечувати належний їх менеджмент, зокрема розробку, використання, продаж тощо.

Одержання прибутку взагалі не повинно розглядатися як функція держави. При ефективному правовому регулюванні виконання нею інших функцій можливе без здійснення підприємництва. Лише необхідність утримання в силу певних обставин контролю над окремими сферами суспільних відносин, з мотивів суспільної необхідності або забезпечення власного існування змушує державу здійснювати підприємницьку діяльність в окремих сферах, наприклад, що стосується виробництва та продажу військової техніки, ядерних елементів тощо.

2) *Стимулювання*. Прийнято вважати, що господарські відносини виникли раніше за господарське право. Спочатку це були приватні відносини, що фактично склались у суспільстві, і лише потім на них було поширено право. В результаті такого поширення суспільні відносини набувають характеру правовідносин. Однак з цим можна погодитись лише частково.

Зазначене твердження є справедливим стосовно першого етапу формування правовідносин. В сучасних умовах це зустрічається досить рідко. В якості прикладу можна навести події кінця 80-х – початку 90-х років на пострадянському просторі. Різкий перехід від планово-адміністративного підходу до ринкової економіки призвів до миттєвої появи нових форм суспільних відносин. Наприклад, при започаткуванні перших бірж і з початком їх функціонування не існувало законів, що регулюють відповідні відносини. Лише згодом приймалися спеціальні нормативно-правові акти, коли біржова торгівля вже здійснювалась «у весь подих».

В якості ще одного прикладу можна навести сферу спорту. До кінця ХХ століття діяльність у сфері спорту в Європі базувалася на виключеннях, пов'язаних з її характером та економічними аспектами. Лише 1974 році Європейський Суд почав практику застосування до спортивних відносин положень чинного законодавства в частині, що стосувалась економічної діяльності, а у 2007 році він закріпив відповідний правозастосовний підхід не підтримавши рішення першої інстанції у справі *Девід Мека-Медина та Ігор Майсен проти Європейських спіттовариств*, який вказав на те, що суто спортивне законодавство не може мати нічого спільного з економічною діяльністю. З цього приводу Європейський Суд зазначив, що спортивні правила *a priori* не виходять з-під дії закону [9, с. 396–397].

Наведені приклади показують те, що правове регулювання певних відносин запроваджується лише після фактичного їх виникнення.

Водночас, сьогодні все менше стає видів відносин, що не врегульовані правом. Крім того, у сфері правового регулювання можна простежити і зворотний зв'язок,

зокрема коли закон стимулює розвиток правовідносин. В якості прикладу можна навести прийняття законів про приватизацію, які слугують засобом перерозподілу національних багатств. За їх відсутності фактично не існує механізмів здійснення населенням своїх прав стосовно спільного майна. Закони про економічну підтримку окремих сфер суспільного виробництва можуть стимулювати їх розвиток.

Таким чином, як правило, правове регулювання передбачає упорядкування суспільних відносин, які вже існують на момент регулювання. Однак, водночас правове регулювання може як стримувати розвиток відповідних відносин, так і слугувати каталізатором їх розвитку.

Висновки і перспективи подальших досліджень.

В аспекті викладеного вище, необхідно констатувати, що, зародившись у сфері економічної науки і розглядаючись у зв'язку з цим переважно в якості економічної категорії, економічна свобода не втрачає свого правового значення. Більше того, у зв'язку з тим, що така свобода реалізовується у відносинах з іншими особами стосовно виробництва та обігу певних благ або ж власною поведінкою особи, зокрема з виробництва чи споживання певних економічних благ, що в обох випадках ґрунтується на вільному волевиявленні, вона має міцний зв'язок з цивільними і господарськими відносинами, а також цивільним і господарським правом як інструментарієм правового регулювання.

В такому розумінні суспільні відносини, зокрема майнові, є формою реалізації економічної свободи, а право – засобом надання такої форми правового характеру, а також інструментом регулювання досліджуваних відносин. Використовуючи основні способи правового регулювання (дозволи, заборони та позитивні зобов'язування) суб'єкт нормотворення визначає межі правової свободи, встановлює форми її здійснення та захисту, а в окремих випадках також і її обмеження.

Водночас розглядати положення національного чи міжнародного законодавства у цій сфері лише як способи обмеження економічної свободи не варто. В першу чергу право є результатом розвитку історії, культури й традицій та відображає досвід поколінь. Переважно воно лише закріплює усталені норми поведінки, а також розвиває їх й адаптує відповідно до умов сьогодення, оскільки інерція їх самостійного пристосування до реалій при активному розвитку технологій і суспільства є досить тривалою.

Поряд із цим, забезпечення економічної свободи без права в цілому неможливо. Адже саме нормативно-правові положення запроваджують правила гри для підприємців, захищають споживачів від хижих виробників товарів, робіт та послуг, які керуються виключно жагою одержання прибутку, навіть якщо здійснювана ними діяльність може завдавати шкоду іншим особам. Також положення національного та міжнародного законодавства повинні охороняти та захищати права та законні інтереси підприємців від недобросовісних дій конкурентів, запроваджують моделі економічного обороту благ, що мінімізують ризики для його учасників, а також узгоджують інтереси підприємців, споживачів, суспільства в цілому, держави та територіальних громад. У зв'язку з цим в рамках юридичної науки в цілому категорія економічної свободи набуває яскраво вираженого правового характеру і стає об'єктом дослідження, а також предметом правового регулювання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маркович І. Економічна свобода та економічний розвиток: теоретико-емпіричне дослідження зв'язку. *Журн. європейської економіки*. 2014. Т. 13 (№ 2). С. 125–140.
2. Попович Д. В., Мидлик Ю. І. Аналіз індексу економічної свободи України серед країн світу. *Молодий вчений*. 2017. № 5 (45). С. 706–708.
3. Глинянська О. В. Економічна свобода: сутність та стан в Україні. *Пробл. законності*. Харків, 2014. Вип. 125. С. 82–90.

4. Гвартні Д., Лоусон Р., Хол Д. Економічна свобода у світі: звіт за 2016 рік / Ін-т Фрейзера; наук. ред. пер. з англ. О. Кілієвич. Київ: Bendukidze Free Market Centre, 2017. 320 с.
5. Bjørnskov C., Foss N. J. Economic freedom and entrepreneurial activity: Some cross-country evidence. *Public Choice*. 2008. Vol. 134. P. 307–328.
6. Nogal-Meger P. The quality of business legal environment and its relation with business freedom. *International Journal of Contemporary Management*. 2018. Vol. 17, No. 2. P. 111–136.
7. Васильєв В. В. Табу як засіб саморегулювання майнових відносин у первісному суспільстві. *Приватне та публічне право*. 2019. № 4. С. 48–41.
8. Gwartney J., Lawson R. The concept and measurement of economic freedom. *European Journal of Political Economy*. 2003. Vol. 19. P. 405–430.
9. Filho C.E.Z. European Union Competition Law in Sports: Cases and Relevant Aspects of Articles 101 and 102 of the Treaty on the Functioning of the European Union, Their Importance and Influence on Sport Managers and Institutions. *PODIUM Sport, Leisure and Tourism Review*. 2017. Vol. 6. No 4. P. 392–408.